

УДК 947.083.53.(1907-1914)

Сусоров С.В., Херсонський національний технічний університет

Сусоров Сергій Вікторович (1969 р.н). У 1992 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету. Коло наукових інтересів: неонародницькі партії і селянство України в 1907-1917 рр.

Роль освітніх закладів і освітян у соціал-революційному русі в українському селі (1907-1914 рр.)

У статті з'ясовується роль і вплив навчальних закладів та освітян у соціал-революційному русі в українському селі. Розкриті форми і методи діяльності освітян серед селянства.

The article outlines the role and contribution of educational institutions and educators in social and revolutionary movement of Ukrainian villages. Forms and methods of educators' activity among peasants are researched.

У бурхливих подіях 1905-1907 рр. у Російській імперії не останню, а в деяких випадках і вирішальну, роль відіграла інтелігенція. Місцю інтелігенції у революційному русі присвячена значна література [1]. Однак і зараз деякі аспекти цієї теми залишаються дослідженими лише частково. Зокрема, слабо висвітлена тема українського села і діяльності в ньому освітян у соціал-революційному русі. Виходячи з цього, автор вирішив здійснити спробу хоча б частково ліквідувати цю прогалину, адже зрозуміло, що охопити весь комплекс даної проблематики в рамках даної статті неможливо.

Партія соціалістів-революціонерів (далі –

ПСР) звертала посилену увагу освітянським закладам, їх працівникам та вихованцям (студентам, гімназістам, учням)*. На зорі утворення партії було навіть заявлено про організацію “Союзу народних вчителів” у 1903 р. Проте крім заяв нічого зроблено не було.

До початку революційних подій 1905-1907 рр. у Російській імперії діяло близько 40 партійних організацій соціалістів-революціонерів, які об'єднували у своїх лавах 2-2,5 тисяч членів, “переважно студентів, учнів, представників інтелігенції та службовців”. У свою чергу, робітничі й селянські організації становили не більше чверті складу партії [2]. Опитування, що було проведене під час роботи Першої загальнопартійної конференції ПСР, дало такі

* Споріднені з ПСР партії також намагалися залучати до своїх лав освітян (викладачів, студентів, учнів) і використовувати для організаційних заходів і агітації навчальні заклади. Один з керівників українських соціалістів-революціонерів М.Ковалевський згадував: “Восени 1906 р. заходами членів сімферопольського гуртка заклалася невелика організація серед студентів Київського університету, які працювали серед київського робітництва, а також по селах Чернігівщини, Волині та Поділля” (Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) // Літературно-науковий вісник. – 1919. – № 1. – С. 93). За його ж словами, у серпні 1907 р. було розгромлено найбільш діяльну Радомишльську групу, що складалася “головино з учителів” (Там само. – С. 94). Пізніше, напередодні і в період Першої світової війни, провідне значення мала Київська група українських есерів. Вона розвинула агітацію на учительських курсах, а учителі перенесли свою діяльність на села (Волинь, Поділля) (Там само. – С. 99).

Народно-соціалістична партія мала переважно “інтелігентський” характер. Наприклад, Одеська група (60 членів на 1907 р.) мала такий склад: 30 чоловік (50 %) – викладачі, лікарі, адвокати, 20 осіб (33%) – студенти і лише 10 чоловік (17%) – селяни і робітники (Сыпченко А.В. Народно-социалистическая партия в 1907-1917 гг. – М., 1999. – С. 53).

Єдина неонародницька організація, що фактично відкидала використання легальних закладів в агітаційних та організаційних цілях і акцентувала увагу на нелегальній роботі – це Союз соціалістів-революціонерів максималістів. Один з його ідеологів писав так: “...Ми, максималісти, не віримо в мирні шляхи” (діяльності – С.С.). І далі: “...Найбільш доцільною та єдино життєвою тактикою є для нас широко розлита народна боротьба, боротьба всіма засобами до аграрного і фабричного терору включно...” (Светлов С. Организация наших сил и социальная революция // Сборник статей. – М., 1907. – С. 42).

результати: з 61 делегата більше половини (38 осіб) мали вищу або незакінчену вищу

освіту, дев'ять осіб – початкову [3]. У вищих ешелонах ПСР переважали досить освічені

Склад ЦК ПСР за рівнем освіти (до 1917 р.) [4]

Вища освіта	21 чол.	44,7%
Колишні студенти	14 чол.	29,8%
Середня спеціальна освіта	4 чол.	8,5%
Середня освіта	1 чол.	2,1%
Неповна середня освіта	2 чол.	4,3%
Домашня освіта	1 чол.	2,1%
Дані про освіту відсутні	4 чол.	8,5%
Всього	47 чол.	100%

люди, про що свідчить наступна таблиця.

Освітня діяльність відігравала значну роль в агітаційній діяльності ПСР на селі. За даними жандармських органів, в с. Янишівка Таращанського повіту Київської губернії в приміщенні церковно-приходської школи відбувалися сходки селян. Їх організував учитель школи П.С.Вовкодав. Він же вів і відповідну пропаганду. При обшуку 31 березня 1907 р. у нього була знайдена власноручно написана прокламація “Товарищи крестьяне”. Активну участь брав у сходках і учитель двохкласного Янишівського училища В.І.Рахманюк. Саме з прибуттям до Янишівки Вовкодава та Рахманюка почалося розповсюдження прокламацій ПСР у селі [5].

У березні 1907 р. в с. Завадівці Черкаського повіту Київської губернії в будинку місцевого селянина вчитель І.Пугач виступав з промовою, в якій закликав повалити самодержавство шляхом збройного повстання. Він також роздавав видання Київської організації ПСР. Діяльність І.Пугача викликала “нездорові настрої серед селян”, що в свою чергу викликало занепокоєння жандармів, які й заарештували його в листопаді того ж року [6].

У лютому 1908 р. четверо селян з с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії звернулися до вчителя І.Падалки відправити їх у Ніжин до студента І.Потапова з проханням надіслати програму ПСР і встановити зв'язок з Чернігівським комітетом ПСР [7].

У травні 1908 р. із завершенням навчальних занять до Богодухова Харківської губернії почали з'їжджати вчителі сільських народних шкіл. Вони хотіли познайомитись з селянами, які б могли стати посередниками в справі пропаганди серед місцевого населення, а також розповсюджували нелегальну літературу [8].

Спад революційного руху, посилення урядових репресій, загальна суспільно-політична апатія призвели до того, що

керівництво ПСР змушене було шукати легальні засоби впливу на селянство. В цьому відношенні освітня й освітні заклади були предметом прискіпливої уваги керівництва ПСР. За агентурними свідченнями на 20 грудня 1910 р. по Єлисаветградському повіту Херсонської губернії соціал-революційну пропаганду й організаційну роботу на селі вели вчителі, зокрема, в Солоному – Шевченко, Рутківці – Шуліка, Глодоссах – Шварцбурзі – Корнієнко [9].

Отже у селах південно-західного регіону України діяльність ПСР зосереджується у середовищі сільської інтелігенції, переважно народних вчителів. Однак створити міцні організації тут не пощастило, бо на місцях йшов такий же розлад, як і в центрі [10]. Так, у ніч на 25 червня 1913 р. було здійснено обшук у вчителя сільського однокласного училища А.А.Просяного, який проживав у с. Журавлівка Брацлавського повіту Подільської губернії. Знайшли чемодан, в якому були прокламації на українській мові із закликом до боротьби з самодержавством, видані Київським міським комітетом ПСР, примірники газет ЦК ПСР “За народ” і “Знамя труда”, брошура “Народное дело. Сборник 7-й”, а також револьвер системи “Сміт і Вессон” [11].

Агітаційна робота вчителів не проходила марно. Помічник начальника Бессарабського ГЖУ в Кишинівському, Ізмаїльському та Аккерманському повітах доповідав начальнику жандармського управління м. Одеси 26 березня 1909 р., що в с. Іванівці Одеського повіту, Херсонської губернії існує гурток ПСР. Він виник під впливом учительки Л.О.Козлової три-чотири роки тому. Членами його були дев'ять учнів Покровського земського училища. Сама ж Козлова звільнилася з училища ще першого лютого 1905 р., але листування з колишніми учнями тривало до листопада 1908 р. З листів видно, що молодь села збиралася для “прочитання хороших книжок”, які привозили з Одеси. Один з членів гуртка, О.Городенко, у листі до Козлової

від 19 серпня 1907 р. передавав через неї привіт соціалістам-революціонерам [12].

У серпні 1910 р. в с. Ширмівку Бердичівського повіту Київської губернії повернулися селяни, заслані свого часу до Вологодської губернії за політичну агітацію, що велася під керівництвом колишнього учителя І. Крикливого, який був членом ПСР. Дехто знову зайнявся антиурядовою агітацією, але робили це дуже обережно: "...Ведуть свою пропаганду при зустрічах з селянами без свідків". Особливо, на думку агентів поліції, "шкідливо" впливали на селян колишні засланці Г. Канчук, П. Могар, В. Семенко, Х. Павлюк і П. Корж [13].

Освітяни проводили й певну організаційну роботу в рамках соціал-революційного руху. Так, за час служби в Сумському повіті Харківської губернії під час революції 1905-1907 рр. учитель Шестопалов організував із жителів слободи Юнаківки та робітників навколишніх сільськогосподарських заводів групу соціалістів-революціонерів. Він проводив агітацію серед них, був ініціатором утворення селянського союзу ПСР, влаштував лавку, де продавався сільськогосподарський реманент, при цьому давав його в кредит за фабричною ціною. Шестопалов направляв молодь до навколишніх економік для проведення пропаганди серед місцевих сільськогосподарських робітників, а найбільш свідомих – до бойових дружин. Такі дії тривали до розпуску першої Думи. Шестопалова заарештували, але, прикинувшись божевільним, він уникнув кари. У червні 1908 р. Шестопалов завідував сільськогосподарською школою в с. Хотені Сумського повіту і продовжував свою революційну роботу [14].

У червні 1907 р. у Харківській губернії саме вчителі були керівниками селянських братств ПСР: Ф. Яковенко – організатором селянського союзу ПСР в Старобільському повіті, Ф. Є. Стешенко – керівником селянського осередку ПСР у слободі Кубань Куп'янського повіту, М. О. Кондратов – керівником місцевого гуртка ПСР у слободі Новопсков Старобільського повіту, З. М. Сільванська у слободі Нещеретовій того ж повіту розповсюджувала прокламації й брала участь в організації мітингів [15].

У 1908 р. засновником соціал-революційної групи в с. Лисянка Звенигородського повіту Київської губернії був колишній учитель місцевої церковно-приходської школи Войтенко. Він за допомогою місцевого ветеринарного лікаря Фігуровського організував групу, до складу якої входило 10 селян та ще кілька осіб. Члени групи П. Артеменка та Антоненко одержували нелегальну літературу; проводилися сходки на дому членів групи. Серед молоді села активно працював місцевий вчитель Короткий [16].

У лютому 1909 р. в с. Сидорівці Звенигородського повіту Київської губернії функціонувала спілка вчителів, яка вела серед селян пропаганду соціал-революційних ідей. Одним з найбільш активних діячів цієї спілки був колишній вчитель Калениченко, який вів агітацію в селах Кропивине, Розважеве, Сидорів та Колінці. Найбільш розпропагованим було містечко Іванівці, куди приїздили агітатори й де проходили з'їзди вчителів. Велику активність проявляли І. Терещенко, Амельниченко, Труш [17].

Аналіз документів про діяльність соціал-революційної спілки вчителів свідчить, що поліцейські органи протягом першого десятиліття ХХ ст. не розрізняли ПСР і українських соціалістів-революціонерів. У заснованій в 1906-1907 рр. Всеукраїнській учительській спілці українські соціалісти-революціонери мали свої зв'язки, серед вчителів та студентів було багато їх прихильників [2]. Найактивнішою під час революційних подій 1905-1907 рр. була Радомишльська група Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР). Вона була розгромлена у серпні 1907 р. [19].

Набагато більше інформації, яка відноситься до діяльності саме УПСР, є дані жандармських органів за січень 1909 р. За агентурними свідченнями, агітацією серед селян Черкаського повіту Київської губернії займався житель містечка Сміла Є. Вировий, який був вихованцем Глухівської вчительської семінарії. В цьому йому допомагали ще три особи. Вони зберігали партійну літературу, адреси, явки, листування. Мали зв'язок з с. Тернівка, де пропаганда йшла найбільш успішно. Є. Вировий одного разу заявив, що в усіх учительських семінаріях готують кадри майбутніх пропагандистів. Наскільки Є. Вировий справді сказав щось подібне – сказати важко. На наш погляд, фраза звучить надто амбіційно. Кадри майбутніх пропагандистів, за словами Є. Вирового, гуртувалися й отримували вказівки від мешканця Києва В. Степаненка, який працював у книгарні "Київська Старовина". Є. Вировому було доручено об'їхати семінарії з метою об'єднання зусиль окремих агітаторів [20].

Документ зберіг також план Є. Вирового щодо організації селян. За його словами, переданими агентом, потрібно було відкрити відділ товариства "Просвіта" або книгарню. Завдяки розповсюдженню літератури відкривалася перспектива завести більш тісне знайомство з селянами і найбільш надійним давати "з під поли" нелегальні видання. Більш детально про це можна було дізнатися в Києві у В. Степаненка або в Українському національному клубі. Є. Вировий повинен був привезти до Сміли "Кобзар" Т. Шевченка та "Історію України-Русі" М. Аркаса. При цьому

він підкреслив, що “саме такі книжки потрібно розповсюджувати серед народу” [21].

Аналіз вищенаведеного документу дає можливість зробити кілька висновків і припущень. По-перше, навряд чи мова може йти про діяльність ПСР – надто яскраво була виражена національна орієнтованість цієї організації. По-друге, у документі, на жаль, відсутні якісь більш конкретні вказівки щодо вищевказаних осіб. Правда, за словами Є.Вирового, учні Глухівської вчительської семінарії розповсюджували нелегальні видання, а сам Є.Вировий, за свідченням документа, є секретарем ПСР. Це може свідчити про його соціал-революційні переконання, щоправда українського гатунку. По-третє, “Енциклопедія українознавства” містить коротку інформацію про Є.Вирового, який був громадським, культурно-освітнім, педагогічним діячем у Катеринославі перед Лютневою революцією, а також у 1918-1919 рр. В 1919 р. він очолював культурно-просвітницьку комісію Трудового конгресу. Цікомо вірогідно, що в даному випадку мова йде про одну й ту ж особу.

З сіл Звенигородського повіту Київської губернії, де були найбільш розвинуті братства ПСР, були Кирилівка й Козацьке. В Кирилівці – батьківщині Т. Шевченка – “є хатка, в якій він жив, – місце для читання приїжджими агентами партійної літератури”. В цих же селах існували учительські організації соціалістів-революціонерів, які виникли набагато раніше селянських братств ПСР. Метою останніх, на думку жандармів, було керування селянськими братствами [22].

В с. Надлак Єлисаветградського повіту Херсонської губернії організацією селянства займався місцевий вчитель Я.І.Іванов, навколо якого гуртувалося кілька осіб. Їх робота почалася з осені 1910 р., а восьмого грудня було влаштовано мітинг у школі, де виголошувалися революційні промови [23]. У травні 1911 р. у с. Ольшани Харківського повіту існувала селянська група ПСР з 16 осіб, яка підтримувала зв'язок з учительською групою, що складалася з 10 осіб [24].

Якщо говорити про організаційні аспекти роботи ПСР з освітніми установами й освітянами, то детальніше слід зупинитися на діяльності Уманської організації ПСР. 30 серпня 1907 р. поблизу станції Христинівка відбувся мітинг селян навколишніх поселень. Про цю подію було завчасно повідомлено гектографованою листівкою за підписом Уманського комітету ПСР. Із селян сіл Верхнячки, Вікторівка, Попудня була організована бойова дружина. Її члени вели пропаганду й розповсюджували нелегальну літературу. Групою керували учні Уманського училища садівництва й землеробства Ткачук і А.Стройновський [25].

За агентурними даними за листопад 1910 р., з видних діячів ПСР виділявся вчитель однокласного народного училища с. Новоселиця С.А.Трухлий. Про нього говорилося: “Дуже енергійний діяч і відданий ідеї партії соціалістів-революціонерів”, в майбутньому покладає “великі надії на селянство”. Користувався “виключним впливом не лише на місцевих селян с. Новоселиці, але й на села Колодисте та Катеринопіль” [26]. У ніч з п'ятого на шосте грудня 1910 р. Уманська повітова організація ПСР була ліквідована. Обшукали й заарештували дев'ять осіб. При обшуку у школі садівництва знайшли друкарню й набір першотравневих прокламацій. У вчителя Куриндіна було знайдено більше сотні нелегальних видань. Восьмого грудня 1910 р. в колодязі школи садівництва та землеробства було знайдено труп Н.Радомлицького, якого, на думку поліції, вбили С.М.Пашутинський і П.О.Селюцький. Останні запідозрили М.Радомлицького у провокаторстві, хоча за свідченням самих жандармів ця людина на службі правоохоронних органів ніколи не перебувала [27]. Судячи з вищенаведеної інформації, в Уманській повітій організації ПСР провідну роль відігравали учні й викладачі місцевої школи садівництва та землеробства.

Певний інтерес викликає і оцінка діяльності освітян в селянському середовищі з боку керівництва ПСР у світлі тих кризових явищ, що охопили партію, як і весь революційний рух, після подій 1905-1907 рр. Представник Південного обласного комітету ПСР під час роботи Першої загальнопартійної конференції 6 серпня 1908 р. сказав, що свого часу (мова йде про 1905-1907 рр. – С.С.) у справі пропаганди серед селян помітну роль відігравали вчителі. “Тепер же... помітно певний відлив” [28].

Один з відомих діячів партії О.О.Ховрін, який відвідав Україну навесні 1909 р., ділився своїми враженнями з учасниками V Ради ПСР: “Є можливість проникнути у село, відбудувати зруйновані організації, але зовсім немає працівників, які б взялися за цю роботу. ...На жаль, міські комітети, що складаються у величезній більшості з молоді, що навчається (виділено автором. – С.С.) або із службовців..., не мають будь-якої можливості виділити працівників для села...” [29].

Постреволюційна криза, що охопила ліві організації, зрозуміло, не оминула й ПСР. Спостерігалися загальна апатія, деморалізація, відтік партійних кадрів. Центральний орган партії – газета “Знамя труда” – помістила на своїх шпальтах інформацію, що надійшла з одного із губернських міст України. На жаль, невідомо з якого саме. Повідомлялося, що в місті існує група колишніх працівників, які вважають себе соціалістами-революціонерами. Однак, входити в організаційний зв'язок з

місцевими керівниками або центральними закладами партії вони відмовляються і надають перевагу легальній культурницькій роботі [30].

В зв'язку з цим стають зрозумілими намагання соціалістів-революціонерів використовувати легальні форми агітації для впливу на населення. Сама ситуація спонукала до такого роду діяльності, адже подібну тактику використовували й інші революційні організації.

В цьому відношенні викликає інтерес стаття, вміщена в газеті "Северная мысль", що на той час фактично відігравала роль офіційного органу ПСР. У зв'язку з планами уряду ввести загальну освіту земства повинні були розширити мережу навчальних закладів у селах, а для цього потрібні працівники. Ці заклади, наголошував автор, дадуть можливість безпосередньо спілкуватися з селянством і впливати на нього [31]. Правда, плани уряду з цього приводу, як відомо, залишилися лише на папері, тому й наміри соціалістів-революціонерів не здійснилися.

Зрозуміло, що працівники освітніх закладів, студенти чи учні мали переважно більш високий рівень інтелекту від простих селян і в цьому відношенні вони більш глибоко були обізнані з програмними документами, партійними директивами та постановами. У цьому відношенні, доки "інтелігенти" очолювали селянські організації ПСР або контролювали їх, робота загалом велася в руслі офіційної стратегії і тактики. Коли ж такий контроль зник, то селянські братства часто еволюціонували фактично до кримінальних угруповань, які свої злочинні дії прикривали революційною фразеологією. Показовою є історія селянського братства ПСР слободи Печеніги Харківського повіту. Воно було організоване у 1906-1907 рр. місцевою інтелігенцією й нараховувало близько сотні осіб. З проведенням столипінської реформи братство розкололося. Частина його членів вийшла з організації, бо закріпила за собою наділи й тим самим порушила партійні директиви. У 1910 р. до "братчиків", які залишилися на свободі приєднався матрос-

утікач Тарасенко. За короткий час він здобув авторитет у членів організації і фактично став її керівником. Однак, за свідченням поліції, він "не був ідейною особою". Отримавши зброю, якою володіло братство, він зайнявся грабунками й вбивствами у сусідніх селах. Це привело до того, що діяльність братства була паралізована і фактично припинилася [32].

Причин таких непоодиноких випадків було кілька. По-перше, це недостатня ідейна підготовка членів селянських організацій. По-друге, урядові репресії, які руйнували вертикальні зв'язки партії й виривали з лав організацій найбільш активних і свідомих членів. Це призводило до того, що натомість керівниками ставали особи, які не лише були слабо ознайомлені з партійною програмою і тактичними настановами, а й не мали сталих морально-етичних принципів.

Як відомо, керівництво ПСР негативно ставилося до аграрного терору, хоча значна частина членів партії з розумінням ставилася до цього методу боротьби. На місцях аграрний терор користувався великою популярністю не лише серед селян, а серед інтелігентських кадрів партії. Наприклад, восени 1907 р. в с. Гардашівку Уманського повіту Київської губернії з повітового центру приїздив якийсь студент, який на сході закликав селян палити поміщицькі маєтки [33]. Кілька жителів с. Студенці Житомирського повіту Волинської губернії, зараховуючи себе до ПСР, під впливом місцевого учителя Д.Гуріна, здійснили підпали майна місцевого поміщика та своїх заможних односельців [34]. Ці факти можна пояснити не лише низькою ідейною підготовкою селян і їх керівників, а й тим, що аграрний терор був для селян простим, практичним, дієвим, а головне, зрозумілим методом боротьби з огляду заклики керівництва ПСР про "згуртування сил", підготовку до збройного повстання, яке обов'язково розпочнеться.

Таким чином, освітні заклади й освітяни відігравали активну роль в діяльності ПСР на селі. Це була своєрідна інтелектуальна еліта партії, яка орієнтувалася в програмі, стратегії й тактиці, хоча не завжди їх дотримувалась.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусятников П.С. Революционное студенческое движение в России. 1899-1907. – М., 1971; Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895-1904. – М., 1976; Лейкина-Сквирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. – М., 1981; Ушаков А.В. Демократическая интеллигенция периода трех революций в России. – М., 1985; Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX века. – М., 1987; Филоретова Л. Особенности антиурядового учительского ruchu в 1912 – на початку 1917 рр. // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 113–119; Борисенко В., Непорожня Г. Піднесення революційного ruchu українських учителів 1905 р. // Історія України. – 2003. – № 40 (344). – Жовтень. – С. 8–12; № 41 (345). – Листопад. – С. 12–14 та ін.
2. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С. 436.
3. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. – М., 1997. – С. 70.
4. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – Приложение № 6.
5. Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі – ЦДАК), ф. 274, оп. 1, спр. 1946, арк. 6 зв.

6. Там само, спр. 1984, арк. 61.
7. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 194, арк. 103.
8. Там само, ф. 705, оп. 1, спр. 191, арк. 1354.
9. Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 567, арк. 68.
10. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2962, арк. 8, 10 зв.
11. Там само, ф. 301, оп. 1, спр. 1558, арк. 8 зв, 10.
12. Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 436, арк. 180, 197.
13. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 307, арк. 162-163 зв.; ф. 274, оп. 1, спр. 2692, арк. 8.
14. Там само, ф. 705, оп. 1, спр. 192, арк. 55-58.
15. Там само, спр. 115, арк. 10.
16. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2282, арк. 2, 3, 5.
17. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 229, арк. 61-62.
18. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1916. – С. 68.
19. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. – Т. 1. – Б.м., 1983. – С. 510.
20. ЦДІАК, ф. 276, оп. 1, спр. 229, арк. 5.
21. Там само, арк. 35-36.
22. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2748, арк. 24.
23. Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 690, арк. 8.
24. Там само, ф. 336, оп. 1, спр. 3686, арк. 43, 58 зв, 88 зв.
25. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 1949, арк. 12, 34.
26. Там само, спр. 2748, арк. 80.
27. Там само, арк. 91, 98, 110.
28. Протоколы первой общепартийной конференции ПСР. Август 1908. – PARIS, 1908. – С. 42.
29. Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. – М., 1998. – С. 45.
30. Знамя труда. – 1909. – № 28-29. – С. 26.
31. Читяев Н. Внешкольное образование в деревне // Северная мысль. – 1913. – № 6. – 10 декабря. – С. 4.
32. ЦДІАК, ф. 705, оп. 1, спр. 580, арк 75 зв.
33. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 1948, арк 3.
34. Там само, ф. 442, оп. 857, спр. 590, арк. 3.

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2005 р.